

TEGİ EDATI VE TÜREVLERİ

“TEGİ’ PARTICLE AND ITS DERIVATIVES”

Yard. Doç. Dr. Salih DEMİRBİLEK*

Özet:

Bu çalışmada “tegi” edatı ve tegi’den türeme (türevleri) kabul edilen : tegin, teginçe ve tegirü üzerinde durulmaktadır. Orhun Türkçesinde tegi edatı “-a / -e kadar” anlamındadır. Daima önündeki isme - a / -e yönelme eki ile bağlanır. Türkiye Türkçesine “dek” biçimiyle gelmiştir. Ayrıca “değin” edatı da bu tegi’nin bir türevidir.

Anahtar Kelimeler: tegi, tegin, teginçe, tegirü, kadar

Abstract:

This study is about the “tegi” particle and its derivatives (for example: tegin, teginçe, tegirü). In our study, we are talk about the “tegi” particle’s from the Orhon Turkish until today.

Key Words: tegi, tegin, teginçe, tegirü, kadar

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, SAMSUN.
salihdemirbilek@mynet.com

Orhon Türkçesinden itibaren karşılaştığımız edatlardan birisi de tegi “(...a / e) kadar” anlamındaki edattır. Türkiye Türkçesinde ‘dek’ ve ‘değin’ biçimleriyle kullanılan tegi edatının yapısı: “değmek, ulaşmak” anlamındaki ‘teg-‘ fiilinin üzerine gelmiş olan ‘-i’ zarf-fiil ekiyle oluştuğu yolundaki görüş araştırmacılar arasında benimsenmiştir. Tegi edatı kendisindeki önceki sözcüğe ‘-a / -e’ yönelme ekiyle eklenmektedir. Bu haliyle Eski Türkçeden itibaren tarihi lehçelerde edat ve zarf görevini üstlenmektedir. Eski Türkçede tegi edatı bazen kendisinden önceki isme eklenerek, ses uyumuna girmeden de kullanılırdı. (Gabain: 1988, 1994)

Tarihi lehçelerde tegi edatının kullanımına bakarsak: Orhun Türkçesinde tegi edatı yönelme ekiyle birlikte anlamca “yer-mekan” anlamındaki bir isme eklenmektedir.

ilgerü şantung yazıka tegi süledim. “doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim.” (KT, G-3)

ilgerü şantung yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim “doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı” (BK, K-2)

birigerü tokuz ersinke tegi süledim. “güneyde Dokuz Ersine kadar ordu sevk ettim.” (KT, G-3)

birigerü tokuz ersinke tegi süledim, tüpütke kiçig tegmedim “güneyde Dokuz Ersine kadar ordu sevk ettim, tibete ulaşmama az kaldı” (BK, K-2-3)

kurıgaru yinçü ögüz keçe temir kapıgka tegi süledim “batıda İnci nehrini geçerek Demir Kapıya kadar ordu sevk ettim.” (KT, G-4; BK, K-3)

yırıgaru yir bayırku yiringe tegi süledim. “kuzeyde yir bayırku yerine kadar ordu sevk ettim.” (KT, G- 3-4; BK, K-3)

bunça yirke tegi yorıtdım. “bunça yere kadar yürüttüm.” (KT, G-4; BK, K-3)

ilgerü kadıkan yıška tegi kirü temir kapıgka tegi kondurmuş. “doğuda kadıkan ormanına kadar, batıda demir kapıya kadar kondurmuş” (KT, D-2)

kurıgaru temir kapıgka tegi süleyü birmiş. “batıda demir kapıya kadar ordu sevk edivermiş” (KT, D-8)

eçim kagan birle ilgerü yaşıl ögüz şantung yazıka tegi süledimiz. “amcam kağan ile doğuda yeşil nehir, şantung ovasına kadar ordu sevk ettik” (KT, D-17)

eçim kagan birle ilgerü yaşıl ögüz şantung yazıka tegi süledimiz. “amcam kağan ile doğuda yeşil nehir, şantung ovasına kadar ordu sevk ettik” (BK, D-15)

kurıgaru temir kapıgka tegi süledimiz. “batıda demir kapıya kadar ordu sevk ettik” (KT, D-17)

kurıgaru **temir kapıgka tegi** süledimiz. “batıda demir kapıya kadar ordu sevk ettik” (BK, D-15)

kögmen aşa **kırgız yiringe tegi** süledimiz. “kögmeni aşarak Kırgız ülkesine kadar ordu sevk ettik” (KT, D-17)

kögmen aşa **kırgız yiringe tegi** süledimiz. “kögmeni aşarak Kırgız ülkesine kadar ordu sevk ettik” (BKT, D-15)

kurıgaru **kengü tarmanka tegi** türk budunug ança kondurtumuz, ança itdimiz. “batıda kengü tarmana kadar türk milletini öyle kondurduk, öyle düzene soktuk”. (KT, D-21)

sogdak bodun iteyin tiyin yinçü ögüzüg keçe **temir kapıgka tegi** süledimiz. “soğd milletini düzene sokayım diye inci nehrini geçerek demir kapıya kadar ordu sevk ettik”. (KT, D-39)

temir kapıgka tegi kondurmuş “demir kapıya kadar kondurmuş” (BK, D-4)

temir kapıgka tegi irtimiz “demir kapıya kadar eriştik” (T-II, G-1)

Türk bodun öngre kün tugsıkınga, kisre kün batsıkınga tegi, birle **tabgaçka, yırva yiske tegi**...(Ongin 2)

...anta kerü barıp, yençü ügüzüg keçip, **temir kapıgka, tezikka tegi** sü(lap anç)a kazgantı.(Küli Çor, D-16)

selenge kidin, yılun kol birdin singar **sıp başınga tegi** çerig itdim.(Şine Usu, D-3)

katınga tegi kalmaduk, bükinge tegi kodmaduk tir.(Irk Bitig 9)¹

ilgerü kün togsıkda **bökli kaganka tegi** süleyü birmiş. “doğuda gün doğusunda bökli kağana kadar ordu sevk edivermiş” (KT, D-8)

ilgerü kün togsıkka **bökli kaganka tegi** süleyü birmiş. “doğuda gün doğusunda bökli kağana kadar ordu sevk edivermiş” (BK, D-8)

on ong oglınga tegi bunı köri biling. “on ok oğluna, yabancısına kadar bunu görüp bilin” (KT, G-12; BK, K-15)

bir kişi yangılsar oğuşı bodını **ebi eşükinge tegi**² kıdmaz ermiş. “bir insan yanılrsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış.” (KT, G-6; BK, K-4)

Uygur Sahasında: Tegi edatı Eski Uygurcada yine yönelme eki ile isme bağlanırken, Orhun sahasından farklı yönü eklendiği ismin sadece yer-mekan anlatan bir isim değil somut-soyut her anlamdaki isme eklenmesidir.

¹ Irk Bitig’in dilinin Orhun Türkçesi olduğuna dair bkz.C. Kaya: 2008, 359-368.

² Bir çok araştırmacı burada bişük “beşik; akraba” kelimesini önermişlerdir. G. Abdurrahmanov, A.Rustemov ve A. B. Ercilasun ise burada “ebi eşükinge” okuyuşunu (Bkz. A.B. Ercilasun: 2007, 105-112) önermektedirler. Biz de hem anlam hem de yapı yönüyle uygunluğundan hareketle “ebi eşükinge” okuyuşunu tercih ettik. Tegi, Orhun Türkçesinde bir somut-soyut isme değil, genellikle bir mekan-yer ismine bağlanmaktadır.

apam birük (mu)nı teg.

arıg no(mug) nomlap kodmasar.

amtıga tegi yirtinçü.

alkınmaz mu erti tınlıglar “Fakat eğer siz bunun gibi mukaddes / Kanunu izah edip bırakmamış olsa idiniz,/ Bu dünya, bu mahluklar şimdiye kadar / Mahvolup gitmiş olmayacaklar mı idi.” (Arat: 1991, 44)

...bodisvtlar atın atayu tapını udunu kataglansar **ölüm küninge tegi** atayu tapığın udugın egsütmeser aşın içgüsin tonın tonangusın...-ltin töşekin **otunga eminge tegi** alku tüketi tegürser ol edgü kılın erüş mu titir (Ş.Tekin: 1993, 84-89) “...bodhisattvalar adını anmağa, (onlara) tapınmağa (eş anl.) çalışsa; ölüm gününe kadar (adını) anıp saygı ve bağlılığını eksiltmese; yiyeceğini içeceğini, giyimini kuşamını (yastığını) döşeğini, otuna ilacına kadar her şeyini eksiksiz sunsa, bu iyi amel çok mudur? (Ş. Tekin: 1993, 21)

Altun Yaruk’dan: ötgürü bökünkü künge tegi (133/13), tamuka tegi (133.16),üdlerke tegi (165/4), bulgınçaka tegi (187/14), neçeke tegi(197/12)ançaka tegi(197/12) (Ölmez:1991, 113)

Maytrısimitden: neçeke tegi, ödke tegi, süngümüzke tegi, tamuka tegi, tolmaginçaka tegi, yarlıkamışınğa tegi, yaşka tegi, yılka tegi, yiringe teg (Ş.Tekin: 1976, 470)

Karahanlı sahasında ise: Divanda ‘teğü’; dönemin diğer eserlerinde ‘tegi’ olarak geçmektedir. Atabetü’l-Hakayık’ta tegi edatı yer almamaktadır. Divanda madde başı olarak geçmemektedir, bir savın içerisinde geçmektedir: ‘Kününüñ küline teğü yağı³’: “Kumanın küline kadar düşman.” (Atalay: 1986, III-237/10)

Kutadgu Bilig’de tegi edatı 11 defa geçmektedir: Seraka tegi 24, bu ödke tegi 1259, seraka tegi 3354, bu ödke tegi 3744, buyirke tegi 4070, togardın batarka tegi 4714, sera’ka tegi 4776, başınğa tegi 6034, başınğa tegi 6053, bu ödke tegi 6392, togardın batarka tegi 6512.

Kuran Tercümesinde: yungınçaka tegi, mingke tegi, ruzgarka tegi, vaktinige tegi, zamanka tegi, ançaka tegi (Ata: 2004,666)

Harezm sahasında tegi / tigi şeklinde verme hali ile isme bağlanmaktadır. İsim bu sahada da iyelik eki alabilmektedir: “yirge tegi (Rb.13 r-9), kıyametga tegi (Rb. 140 v-18), yılka tegi (Rb. 151 r-15), ançaka tigi (HŞ-201), tanka tigi (HŞ-4053); adakınğa tegi (NF-18-8), kapugunga tegi(Rb. 148 v-6), süngüklerine tegi (NF10-8).” (Hacıeminoğlu:1997,112)

Kıpçak sahasında degin(çe), dyin, diyin, dakın, dakınça, deg “-e kadar”; EAT.de degin, dek, degi, dak “-a kadar”; Çağatay sahasında: dégin, déginçe,

³ Divanda tegi edatı’nın son ünlüsü ötre ile harekelenmiştir: teğü. Eski Türkçede ve Karahanlı sahasının diğer eserlerinde rastlamadığımız bu şekil bir istinsah yanlışı olabilir.

dëgünçe, tēgi, tēgin “-e kadar”; Osm. degin, dek, dak “-e kadar.” (Li: 2004, 471-472) Őekillerinde kullanılmıŐtır.

Tegi edatının tarihi lehçelerin yanı sıra modern Türk dili alanındaki görünümleri : Türkiye Türkçesi: deĝin, dek, Gagavuz Türkçesi: -dan / -dän/ -dak / -däk, Azeri Türkçesi:-däk/ täh, Horasan Türkçesi: -dän, Karay Türkçesi: degin, deyin, Kazak Türkçesi: deyin, Kara Kalpak Türkçesi:deyin, Nogay Türkçesi: deyim, Kırgız Türkçesi: deyin, Sarı Uygur Türkçesi: tige, tege, Yakut Türkçesi: tiyä (Li: 2004, 472-474)

“Tegi” Edatının Türevleri:⁴

tegi-n: M. Necmettin Hacıeminoĝlu bu edat için Őunları söylemektedir: “ degin / digin < degi +n < tegi +n < teg-i “ -a kadar.” Çaĝatay, Kıpçak ve hususiyile Batı Türkçesi sahalarında kullanılmıŐtır. Asli Őekli tēgi’dir.-n, Muharrem Ergin’e göre vasıta ekidir(TDB 226). Biz de aynı kana’attayız.” (Hacıeminoĝlu: 1984, 31)

tegi-n-çe: Türkiye Türkçesinde ‘deĝinçe’ Őekliyle kullanılan edat: ‘teg-‘ fiilinden –‘ginçe’ zarf-fiil ekiyle oluŐtuĝuna yönelik aşıklamaya karŐılık bizce de bu edat, tēgi edatına önce ‘-n’ vasıta eki ve peŐisıra ‘-ça’ eŐitlik ekinin ek kalıplaşması-yıĝılması adını verdiĝimiz yolla meydana gelmiştir. “Harezmi ve Çaĝatay metinlerinde görülmüŐtür: bir yilka tēginçe; bir çatırka deginçe; kıyametga tēginçe, kaçıng tēginçe(Ost.Gr. 184).” (Hacıeminoĝlu:1984, 95)

tegi-rü:⁵ Harezmi Türkçesi: tēgrü, tēgrü “-e kadar”; Kıpçak Türkçesi: dēgri, dēyri, tēgrü, dira “-e kadar”; EAT degürü, degüri “-e kadar”; Çaĝatay Türkçesi: dēgrü, tēgrü, tēgüre “-e kadar”; Türkiye Türkçesi Aĝızlarında: dāri “-e kadar” (Bu veriler ve diĝer modern Türk dili alanlarındaki biçimleri için bkz. Li:2004,480-482)

“Türk Dilinde Edatlar” adlı eserinde hocam M.Necmettin Hacıeminoĝlu bu edatın yapısı ile ilgili Őunları söylemektedir: “Aslında bir mekan zarfı olan bu kelime, A.von.Gabain’e göre tegür- fiilinin zarf-fiil Őeklidir. (Alt.Gr.138). Kelimenin tēgri, tēgrü Őekillerinin bulunması da onun bir zarf-fiil olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Ancak bunu içre <iç+re, taŐra <taŐ+ra örneĝinde olduĝu gibi tēgre <teg+re tarzında izah etmek de imkan dahilindedir. Fakat kelimenin tēgri Őeklinin de bulunması zarf-fiil olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.” (Hacıeminoĝlu: 1984, 96).

⁴ Tegi edatının türevleri bazı kaynaklarda teg “gibi” anlamındaki isim soylu edattan getirilmektedir. Ta Orhun Türkçesinden beri aynı metinde yan yana geçen bu iki edat hem yapı hem anlam hem de imla yönüyle birbirinden farklıdır.

⁵ Bazı kaynaklar tēgrü edatı ile tēgre edatını aynı kabul etmektedirler. Anlam ve yapıca her iki edat birbirinden farklıdır.

“Türk Dilinde Son Takılar” adlı eserinde Yong-Song Li de tegrü edatının yapısını “Aslen tegür- “değdirmek, eriştirmek” (< teg-ür-) eyleminin ulaç biçimi” olarak açıklamaktadır. (Li: 2004, 478.)

İsim cinsinden olan edatların isim çekim edatları ile yeni türevleri oluşturulabilmektedir. Bizce bu edat ‘tegi’ edatının –ru / -rü yön eki almış bir türevidir. Tegi edatı kelime olarak isim soylu bir sözcük olduğu için üzerlerine isim çekim eklerinden olan –ru / -rü yön eklerini alabilirler. Bu eklerle tegi’nin anlamını daha kuvvetlendirmesini sağlayan bir pekiştirme yapılmıştır.

Tapa “-a doğru, -a karşı < tap-a)” edatının da yön ekleri ‘-ru / -rü’ ile oluşmuş *taparu* “-a doğru, -a karşı taparu < tap-a-ru” biçiminde anlamca pekiştirilmiş bir türevi bulunmaktadır.

SONUÇLAR:

*Tegi edatı “(...-a / -e) kadar” anlamıyla Orhun Türkçesinden başlayıp günümüz bazı modern Türk dili alanlarında söyleyiş farklılığına uğrayarak hala kullanılmaktadır.

*Tegi edatı Orhun Türkçesinden itibaren kendisinden önceki isme yönelme ekiyle bağlanmaktadır. İsim ayrıca iyelik eki de alabilmektedir.

*Orhun Türkçesinde kendisinden önceki isim “mekan-yer” anlamını bildiren bir yer-yön ismi iken; Eski Uygur Türkçesinden başlayarak kendisinden önceki isim “somut-soyut” anlamlı isim ya da zarf görevinde bir kelime olabilmektedir.

*Tegi edatının özellikle Harezmi Türkçesinden itibaren ortaya çıkan türevleri: tegin, teginçe ve tegirü’dür.

KAYNAKLAR

- Arat, Reşit Rahmeti (1991) **Eski Türk Şiiri**, TTK Yay., Ankara.
(2006) **Kutadgu Bilig**, Kabalcı Yay., İstanbul.
- Ata, Aysu (2004) **Kur'an Tercümesi(Rylands Nüshası)**, TDK Yay., Ankara.
- Atalay, Besim (1986) **Divanü Lugat-it Türk Dizini "Endeks"**, TDK Yay., Ankara.
- Clauson, Gerard (1972) **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, s.477, Oxord.
- Deny, Jean (1941), **Türk Dili Grameri (Osmanlı Leçesi)**, (Tercüme: Ali Ulvi Elöve), MEB. Yay., İstanbul. s.930.
- Eckmann, Janos (1995) **Nehcü'l-Feradis** (yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar), TDK.Yay., Ankara.
- Ercilasun, A.B. (2006) "*Bir Kişi Yangılsar Oğuşı Bodunu Bişükinge Tegi Kıdmaz Ermiş (KT,6=BK,K4) İbaresini Üzerine*" **Makaleler**, Akçağ Yay., s.105-112, Ankara
- Gabain, A.Maia von (1988), **Eski Türkçenin Grameri** (Çev.: Mehmet Akalın), TDK Yay. Ankara.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1986), **Türk Dilinde Edatlar**, MEB Yay., Ankara.
(1997), **Harezmi Türkçesi ve Grameri**, İstanbul Üni. Yay., Ankara.
(2003),**Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara.
- Kaya, Ceval (2008), "*İrk Bitig'de Falcılık*", **Kültür Tarihinde Gizli Diller ve Şifreler**, Picus Yay., s.359-368, İstanbul.
- Korkmaz, Zeynep (1994), **Türkçedeki Eklerin Kullanılmış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları**, TDK Yay., Ankara.
- Li, Yong-Song (2004), **Türk Dillerinde Son Takılar**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 40, İstanbul.
- Ölmez, Mehmet (1991), **Altun Yaruk III. Kitap(5.Bölüm)**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1, Ankara.
- Tekin, Şinasi (1976) **Maytrisimit**, Atatürk Üni. Yay.: 263, Ankara.
(1993) **Kuanşi İm Pusar**, TDK Yay. Ankara.

-(2002) “*Eski Türkçe*”, **Türk Dünyası El Kitabı**, c.2, s.69-119, TKAE yay., Ankara.
- Tekin, Talat (2000), **Orhon Türkçesi Grameri**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.
-(2004), **İrk Bitig**, Öncü Kitap Yay., Ankara.
-(2006), **Orhon Yazıtarı**, TDK, Yay., Ankara.
- Tezcan, Semih (1984), “*Uygurca*”, **Türk Ansiklopedisi**, c.33, s. 141b-148a, MEB Yay., Ankara.
- Tietze, Andreas (2002), **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi**, c.1, s.577, Simurg Yay., İstanbul-Wien.
- Yüce, Nuri (1993) **Mukaddimetü’l-Edeb**, TDK Yay., Ankara.